অধ্যায় ৪ ঃ ভাৰতীয় দর্শনৰ শাখা বা সম্প্রদায়সমূহৰ আস্তিক আৰু নাস্তিক বিভাজন

অধ্যায় গাঁথনি

৪.১ উদ্দেশ্য
৪.২ পৰিচয়
৪.৩ আস্তিক সম্প্রদায়সমূহ
৪.৪ নাস্তিক সম্প্রদায়সমূহ
৪.৫ অধ্যায়টিৰপৰা আমি কি শিকিলোঁ
৪.৬ অধিক জানিবলৈ
৪.৭ অগ্রগতিৰ খতিয়ান
৪.৮ আৰ্হি প্রশ্ন

৪.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি —

- ভাৰতীয় দর্শনৰ শাখাসমূহক বুজিবলৈ সক্ষম হ'ব,
- ভাৰতীয় দর্শনত আস্তিক আৰু নাস্তিক শব্দৰ অর্থ ব্যাখ্যা কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব,
- ভাৰতীয় দর্শনৰ আস্তিক আৰু নাস্তিকৰ মাজত পার্থক্য নির্ণয় কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব,
- ভাৰতীয় দর্শনৰ বিভিন্ন প্রকাৰ সম্প্রদায়সমূহৰ দার্শনিক ধাৰণাসমূহ ব্যাখ্যা কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব।

৪.২ পৰিচয়

ভাৰতত 'ফিল'চফি' শব্দটোক 'দর্শন' বুলি কোৱা হয়। 'দর্শন' শব্দটো সংস্কৃত 'দৃশ' ধাতুৰ পৰা আহিছে, যাৰ অর্থ 'চোৱা' বা 'দেখা'। দর্শন হৈছে সত্তা বা সত্যৰ এক সামগ্রিক প্রত্যক্ষ বা উপলব্ধি। 'দর্শন' শব্দটো ইয়াত তত্তদর্শন, জগত আৰু জীৱনৰ স্বৰূপ উপলব্ধি ৰূপে গ্রহণ কৰা হৈছে। ই হৈছে সমগ্র সত্তাৰ স্বৰূপৰ এক অর্ন্তদৃষ্টি। ভাৰতীয় দর্শনৰ মতামত, উৎস, পদ্ধতি আৰু অভিগমনৰ বিভিন্নতা আছে। ইয়াৰ বিভিন্ন শাখা বা সম্প্রদায়সমূহক সিহঁতৰ সাধাৰণ বৈশিষ্ট্যসমূহৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি বিভিন্ন শ্রেণী বা সম্প্রদায়ত বিভক্ত কৰিব পৰা যায়। ইহঁতৰ সকলোৰে কেতবোৰ ব্যৱহাৰিক প্রয়োজনীয়তা আছে। আমি কিদৰে এটা অর্থপূর্ণ জীৱন যাপন কৰিব পাৰো? আমি চেষ্টা কৰিবলগীয়া জীৱনৰ লক্ষ্য কি? এই ব্যৱহাৰিক প্রয়োজনীয়তাৰ বাহিৰেও তেওঁলোকৰ আনৰ মতামতক স্বীকাৰ কৰাৰ দ্বাৰা দার্শনিক ভাৱৰ সাধাৰণ পদ্ধতিও আছে। কিন্তু সম্প্রদায়সমূহত বিভিন্নতা বেদৰ ওপৰত থকা তেওঁলোকৰ থিতাপি আৰু ভাৱ-ভঙ্গীৰ ওপৰতে প্রকাশ হয়। জ্ঞানৰ

এক উপায় হিচাপে বেদৰ প্রামাণ্যতাৰ ওপৰত ভাৰতীয় দার্শনিক সম্প্রদায় সমূহে থিতাপি লোৱাটো হৈছে ইয়াৰ সাধাৰণ বৈশিষ্ট্য। কোনো শাখা বা সম্প্রদায়ে সেই বিষয়টো এৰাই চলিব নোৱাৰে। এই সম্প্রদায়সমূহৰ কিছুমানে বেদক জ্ঞানৰ বৈধ উপায় হিচাপে গ্রহণ কৰে আৰু আনহাতে কোনো কোনোৱে গ্রহণ কৰা নাই।

ভাৰতীয় দর্শনত বেদে (veda) এক অতি গুৰুত্বপূর্ণ স্থান দখল কৰি আছে। বেদসমূহক মানুহে সহজে লাভ কৰিব পৰা আটাইতকৈ পুৰণি আক্ষৰিক লিখিত বৃত্তান্ত হিচাপে বিশ্বাস কৰা হয়। ভাৰতীয় দর্শনৰ উৎপত্তিক এই বেদসমূহত সহজে সন্ধান কৰিব পৰা যায়। বেদ চাৰিখন। সেয়া হৈছে: ঋক্‌বেদ, যজুৰবেদ, সামবেদ আৰু অথর্ববেদ। প্রত্যেক বেদ চাৰিটা অংগৰে গঠিত। মন্ত্র, ব্রাহ্মণ, আৰণ্যক আৰু উপনিষদ। উপনিষত দার্শনিক চিন্তাসমূহৰ আলোচনা বা উল্লেখ পোৱা যায় (আৰণ্যকে ধর্মীয় ৰীতি-নীতিৰ পৰা দার্শনিক চিন্তালৈ এক পৰিবর্তনক প্রতিনিধিত্ব কৰে)। সদর্থকভাৱেই হওঁক নাইবা নঞার্থকভাবেই হওঁক ভাৰতীয় দর্শন বেদৰ দ্বাৰা বাৰুকৈয়ে প্রভাৱান্বিত। বেদৰ সন্দর্ভত তিনিটা স্পষ্ট স্থিতি আছে, যাক ভাৰতীয় দর্শনৰ অন্তর্গত প্রত্যেকটো সম্প্রদায়ে গ্রহণ কৰিব লগীয়া হয়। সেয়া হ'ল-

১। বেদ হৈছে জ্ঞানৰ বৈধ উপায় আৰু দার্শনিক ৰীতি নীতিসমূহ এই বেদৰ পৰাই নি:সৃত হয়।

২। বেদ জ্ঞানৰ বৈধ উপায়, কিন্তু দার্শনিক ৰীতি নীতিসমূহক অন্যান্য উৎসৰ পৰাও নি:সৃত কৰিব পৰা যায়।

৩। বেদ জ্ঞানৰ বৈধ উপায় নহয়, আৰু দার্শনিক জ্ঞান ইয়াৰ পৰা কেতিয়াও নি:সৃত কৰিব পৰা নাযায়।

ইয়াৰ ভিতৰত সেইসকলক, যিসকলে প্রথম দুটা স্থিতি অৱলম্বন কৰে, তেওঁলোকক 'আস্তিক' আৰু আনহাতে যিসকলে তৃতীয়টো স্থিতি অৱলম্বন কৰে, তেওঁলোকক 'নাস্তিক' বোলা হয়। সংস্কৃত শব্দ 'আস্তিক' আহিছে 'অস্তি' ক্রিয়াপদৰ পৰা, যাৰ অর্থ 'আছে' বা 'অস্তিত্বশীল'। অর্থাৎ, ইয়াৰ দ্বাৰা সেইসকলক বুজায়, যিসকলে বেদৰ অস্তিত্ব স্বীকাৰ কৰে। 'নাস্তিক' (ন + আস্তিক নাইবা নাস্তিক) হৈছে 'আস্তিক'ৰ নঞার্থবোধক। আন এক পৰিপ্রেক্ষিতত, 'আস্তিক' শব্দৰ অর্থ ঈশ্বৰ বিশ্বাসী, অর্থাৎ যিসকলে ঈশ্বৰৰ অস্তিত্বক বিশ্বাস কৰে। আৰু 'নাস্তিক' ৰ অর্থ হৈছে ঈশ্বৰ অবিশ্বাসী, অর্থাৎ যিসকলে ঈশ্বৰৰ অস্তিত্বক বিশ্বাস নকৰে। কিন্তু ভাৰতীয় দর্শনত এই 'আস্তিক আৰু 'নাস্তিক' শব্দদুটা এক বিশেষ অর্থত ব্যৱহৃত হয়। ভাৰতীয় দর্শনত 'আস্তিক' মানে এক শাখা বা সম্প্রদায়, যিয়ে বেদৰ কৃত্তৃর্ত্ব বিশ্বাস কৰে আৰু 'নাস্তিক'ৰ অর্থ সেইবোৰ শাখা বা সম্প্রদায়, যিয়ে বেদৰ কৃর্ত্তৃত্বক বিশ্বাস নকৰে। 'আস্তিক' আৰু 'নাস্তিক' সম্প্রদায়ক, ভাৰতীয় দর্শনত ক্রমে বৈদিক আৰু অবৈদিক বুলিও কোৱা, সাংখ্য, যোগ, ন্যায়, বৈশেষিক, মীমাংসা আৰু বেদান্ত হৈছে আস্তিক সম্প্রদায় আৰু আনহাতে চার্বাক, বৌদ্ধ আৰু জৈন হৈছে নাস্তিক সম্প্রদায়। এইবোৰক শাখা বা সম্প্রদায় বোলা হয়, কাৰণ ইয়াৰ প্রত্যেকৰে চিন্তাধাৰাসমূহক উচিতভাৱে সম্পদস্থ কৰা হৈছে আৰু এক তর্কীয় সমগ্রতা সংগঠন কৰা হৈছে।

৪.৩ আস্তিক সম্প্ৰদায়সমূহ

আস্তিক সম্প্ৰদায়সমূহ হৈছে ভাৰতীয় দৰ্শনৰ সেইবোৰ দাৰ্শনিক সম্প্ৰদায়, যিয়ে বেদৰ কৰ্ত্তৃত্বক স্বীকাৰ কৰিছে। অৰ্থাৎ, আস্তিক সম্প্ৰদায়সমূহে বেদক অভ্ৰান্ত আৰু স্বতঃ সিদ্ধ আৰু একমাত্ৰ প্ৰমান্য গ্ৰন্থ হিচাপে মানি লয়। আস্তিক সম্প্ৰদায়ৰ ভিতৰত ভাৰতীয় দৰ্শনৰ ছয়টা সম্প্ৰদায় আছে। যেনেঃ সাংখ্য, যোগ, ন্যায়, বৈশেষিক, মীমাংসা আৰু বেদান্ত। এই ছয়টা দাৰ্শনিক সম্প্ৰদায়ক ভাৰতীয় দৰ্শনত ষড়দৰ্শন নামেৰে জনা যায়।

আকৌ, আস্তিক সম্প্ৰদায়ত দুই প্ৰকাৰৰ দাৰ্শনিক সম্প্ৰদায় থকা দেখা যায়-

(i) কিছুমান সম্প্ৰদায় আছে, যিবোৰ প্ৰত্যক্ষ ভাৱে বেদনিৰ্ভৰ। যেনেঃ মীমাংসা, আৰু বেদান্ত। এই দুটা সম্প্ৰদায়ৰ ভিতৰত প্ৰথমটোৱে বেদৰ ধৰ্মীয় ৰীতি নীতিৰ ওপৰত গুৰুত্ব প্ৰদান কৰিছে আৰু হয়টোৱে জ্ঞানৰ দিশটোৰ ওপৰত জোৰ দিছে।

(ii) আকৌ, কিছুমান সম্প্ৰদায় আছে, যি প্ৰত্যক্ষ ভাৱে বেদনিৰ্ভৰ নহয়। তেওঁলোকৰ নিজস্ব দাৰ্শনিক ভিত্তি আছে। সেইয়া হৈছে সাংখ্য, যোগ , ন্যায় আৰু বৈশেষিক।

এই ছয় আস্তিক নাইবা বৈদিক সম্প্ৰদায়ৰ ভিতৰত সাংখ্য আৰু মীমাংসা ঈশ্বৰ অবিশ্বাসী আৰু আনহাতে, ন্যায়, বৈশেষিক, যোগ আৰু বেদান্ত ঈশ্বৰ বিশ্বাসী সম্প্ৰদায়। সাংখ্য দৰ্শনে পুৰুষ আৰু প্ৰকৃতিৰ দ্বৈতবাদক পোষণ কৰে। মীমাংসাই ব্যক্তিগত আত্মা বা সত্তাৰ আৰু আত্মা অস্তিত্বশীল বাস্তৱ জগতৰ সত্যতাক স্বীকাৰ কৰে। যিহেতু সাংখ্য আৰু মীমাংসা ঈশ্বৰ অবিশ্বাসী, সেইবাবে, তেওঁলোকে জগতৰ সৃষ্টিকৰ্ত্তা হিচাপে ঈশ্বৰৰ ধাৰণাক নুই কৰিছে। এতিয়া আমি বিভিন্ন আস্তিক সম্প্ৰদায়সমূহৰ দাৰ্শনিক ধাৰণা সমূহক চমুকৈ আলোচনা কৰোঁহক।

সাংখ্যঃ সাংখ্য দৰ্শন ভাৰতীয় দৰ্শনৰ আটাইতকৈ পুৰণি সম্প্ৰদায়সমূহৰ এটা। মহৰ্ষি কপিলৰ দ্বাৰা ৰচিত 'সাংখ্যপ্ৰৱচণ সূত্ৰ' ই হৈ এই দৰ্শনৰ মূল গ্ৰন্থ। কিন্তু এই গ্ৰন্থখন কালৰ সোঁতত হেৰায় যায় আৰু ইয়াক পাছত ঈশ্বৰকৃষ্ণই 'সাংখ্যকাৰিকা' নামৰ আন এক গ্ৰন্থ লিখি উলিয়ায়, যাক সাংখ্য দৰ্শনৰ প্ৰকৃত গ্ৰন্থ হিচাপে বিবেচনা কৰা হয়। সাখ্যা দৰ্শনে দুটা পৰম সত্য বা সত্ত্বাৰ তাত্ত্বিক দ্বৈততাক পোষণ কৰে। সেয়া হৈছে প্ৰকৃতি অৰ্থাৎ দ্ৰব্য আৰু পুৰুষ অৰ্থাৎ আত্মা। ইয়াৰ অস্তিত্বৰ পৰিপ্ৰেক্ষিতত এই দুই পৰম সত্ত্বা এটাৰ পৰা আনটো স্ততন্ত্ৰ। 'সাংখ্য' শব্দটো 'সংখ্যা' শব্দৰ পৰা আহিছে, যাৰ অৰ্থ হৈছে 'সংখ্যা' (number) কাৰণ এই দৰ্শনে জ্ঞানৰ মূল বিষয়বোৰ গণনা কৰি সত্তাক জনাৰ প্ৰয়াস কৰে। এই দৰ্শন পঁচিছটা (২৫) বৰ্গ বা শ্ৰেণীৰ সৈতে জড়িত। কিন্তু ভাগৱত গীতাই এই শব্দটোক সম্যক জ্ঞান (Right knowledge) ৰ অৰ্থত ব্যৱহাৰ কৰিছে। সাংখ্য দৰ্শনো সম্যক জ্ঞানৰ দৰ্শন হৈছে প্ৰকৃতিৰ পৰা পুৰুষৰ বিচ্ছেদৰ জ্ঞান। সাংখ্য দৰ্শন তত্ত্বমূলক দৰ্শন, সাংখ্য আৰু যোগ দৰ্শন মিত্ৰ দাৰ্শনিক সম্প্ৰদায়। যোগ দৰ্শনে আমাক সাংখ্যদৰ্শনৰ তত্ত্বমূলক জ্ঞান বা শিক্ষণৰ অভ্যাস বা ব্যৱহাৰৰ বিষয়ে কয়। সাংখ্য দৰ্শনৰ মতে প্ৰকৃতিয়েই হৈছে জগতৰ চৰম বস্তুগত কাৰণ। প্ৰকৃত সকলো বস্তুৰে আদি কাৰণ আৰু সেইকাৰণেই প্ৰকৃতিৰ কোনো কাৰণ নাই। ই নিত্য, অসীম, অব্যক্ত, অচেতন আৰু একা সদা সক্ৰিয়া অসীম শক্তি। ই নিজৰ মাজৰ

পৰাই বিকশিত হয় আৰু বিশ্ব-ব্ৰহ্মাণ্ডৰ বিনাশৰ কালছোৱাত পুনৰ বিলীন হৈ যায়। প্ৰকৃতি হৈছে সাম্যাৱস্থাত থকা তিনিটা গুণ (সত্ত্ব, ৰজ আৰু তম) ৰ এক সমাহাৰ। প্ৰকৃতিৰ গুণসমূহ লক্ষণ (qualities) নহয়; ই হৈছে উপাদান। গতিকে সত্ত্ব, ৰজ আৰু তম হ'ল চৰম দ্ৰব্য বা প্ৰকৃতিৰ উপাদান।

পুৰুষ বা আত্মা হৈছে বিষয় আৰু জ্ঞাতা। ই দেহ, ইন্দ্ৰিয়, মন আৰু বুদ্ধিৰ পৰা পৃথক। আত্মা জগতৰ যাৱতীয় বস্তুৰ অন্তৰ্গত নহয়। আত্মা, মস্তিষ্ক, স্নায়ু-মণ্ডল বা চৈতন্যপ্ৰৱাহ নহয়। প্ৰকৃতিৰ দৰে পুৰুষো শাশ্বত। ই শুদ্ধ, মুক্ত, বুদ্ধ আৰু শুদ্ধ চৈতন্য স্বৰূপ আৰু সৰ্বব্যাপী। পুৰুষ প্ৰকৃতিৰ দৰে সদাজাগ্ৰত নহয়, ই এক সুপ্ত সাক্ষী। ইয়ে হৈছে চৰম জ্ঞাতা বা কৰ্ত্তা আৰু সকলো জ্ঞানৰ মূল ভেঁটি। পৰিবৰ্ত্তন, ক্ৰিয়া, সুখ-দুখ ইত্যাদি সকলো মন, দেহ আৰু বুদ্ধিৰ পৰা উৎপাদিত। অজ্ঞানতাবশত: আমি আত্মাক বুদ্ধি, মন, ইন্দ্ৰিয় বা দেহৰ লগত একে বুলি ভুল কৰো। সাংখ্যই আত্মাৰ বহুত্বক স্বীকাৰ কৰে। এই মতটোক সাংখ্যদৰ্শনত বহুপুৰুষবাদ ৰূপে জনা যায়।

সাংখ্য দৰ্শন নিৰীশ্বৰবাদী () দৰ্শন। ই বিশ্ব ব্ৰহ্মাণ্ডৰ স্ৰষ্টা হিচাপে ঈশ্বৰৰ অস্তিত্বক বিশ্বাস নকৰে। সাংখ্য দৰ্শনৰ মতে, প্ৰকৃতিৰ মাত্ৰ ক্ৰমবিকাশ ঘটে। এই ক্ৰমবিকাশ সম্ভৱ হৈ উঠে তেতিয়া, যেতিয়া প্ৰকৃতি পুৰুষৰ সান্নিধ্যলৈ আহে এই ক্ৰমবিকাশ উদ্দেশ্যধৰ্মী।

সাংখ্যদৰ্শনে কাৰ্য্য-কাৰণৰ এক মতবাদ হিচাপে সৎকাৰ্য্যবাদক পোষকতা কৰে। সৎকাৰ্য্যবাদ মতবাদ অনুসৰি কাৰ্য্যটো ইয়াৰ বস্তুগত কাৰণৰ মাজত পূৰ্বৰে পৰাই অস্তিত্বশীল হৈ থাকে। সাংখ্য দৰ্শনে বিশ্বাস কৰে যে প্ৰকৃতি হৈছে এই বিশ্বৰ বস্তুগত মূল কাৰণ আৰু সকলো বস্তুগত কাৰ্য্য হৈছে প্ৰকৃতিৰেই পৰিণাম বা ফল। সেই কাৰণে, সাংখ্যৰ সৎকাৰ্য্যবাদ মতবাদটোক প্ৰকৃতি পৰিণামবাদ ৰূপেও জনা যায়।

সাংখ্যই বৈধ জ্ঞান (প্ৰমাণ)ৰ তিনিটা উপায় স্বীকাৰ কৰে। সেয়া হ'ল, প্ৰত্যক্ষ (Perception), অনুমান (Inference) আৰু শব্দ বা আপ্তবাক্য (Testimony)

ভাৰতীয় দৰ্শনৰ অন্যান্য দাৰ্শনিক সম্প্ৰদায়সমূহৰ লেখিয়াকৈ সাংখ্য দৰ্শনৰো মূল লক্ষ্য মানুহৰ জীৱনৰ সৰ্বোত্তম লক্ষ্য মুক্তি বা মোক লাভ। সাংখ্যৰ মতে জগতখন তিনি প্ৰকাৰৰ দুখেৰে পৰিপূৰ্ণ হৈ থাকে- আধ্যাত্মিক (শাৰীৰিক মানসিক কাৰণৰ পৰা পোৱা দুখ), আধিভৌতিক (প্ৰাকৃতিক কাৰণ যেনেঃ মানুহ, জীৱ-জন্তু, চৰাই পোক পতঙ্গ ইত্যাদিৰ পৰা হোৱা দুখ) আৰু আধিদৈৱিক (ভূত, প্ৰেত, দৈত্য আদিৰ দৰে আলৌকিক সত্তাৰ পৰা হোৱা দুখ)। পুৰুষ আৰু প্ৰকৃতিৰ মাজৰ অজ্ঞনতা বা অ-সূক্ষ্মদৃষ্টিয়েই হৈছে বন্ধন আৰু দুখৰ কাৰণ। মোক বা মুক্তিৰ অৰ্থ হৈছে সকলো দুখৰ পৰা সম্পূৰ্ণ নিৰোধ আৰু ইয়াক লাভ কৰিব পৰা যায় পুৰুষ আৰু প্ৰকৃতি, আত্মা আৰু অ-আত্মাৰ মাজৰ প্ৰভেদ জ্ঞানৰ দ্বাৰা।

যোগ-দৰ্শনঃ

ঋষি পতঞ্জলি হৈছে যোগ দৰ্শনৰ পৰম্পৰাগত প্ৰতিষ্ঠাতা। 'যোগ- শব্দৰ অৰ্থ হৈছে

ঐক্য বা সংযোগ, অৰ্থাৎ বিশ্বজনীন আত্মাৰ সৈতে ব্যক্তিগত আত্মাৰ একতা বা সংযোগ। যোগ দৰ্শনৰ সাংখ্য দৰ্শনৰ লগত যথেষ্ট মিল আছে। সাংখ্য মতবাদক এই দৰ্শনে ব্যৱহাৰিক জীৱনত প্ৰয়োগ কৰিছে। অৰ্থাৎ, সাংখ্য দৰ্শনৰ তত্বমূলক আদৰ্শসমূহৰ অনুধাৱনৰ বাবে যোগ দৰ্শন হৈছে এক ব্যৱহাৰিক মাৰ্গ বা উপায়। যোগদৰ্শনে সাংখ্যা দৰ্শনৰ জ্ঞানবিজ্ঞান আৰু পৰাবিদ্যাক গ্ৰহণ কৰিছে। যোগদৰ্শনে সাংখ্যদৰ্শনৰ দ্বাৰা স্বীকৃত বৈধ জ্ঞানৰ তিনিটা উপায় যেনেঃ প্ৰত্যক্ষ, অনুমান আৰু শব্দৰ লগতে পঁছিশটা তত্ত্বমূলক নীতিকো মানি লয়।

পৰম্পৰাগত যোগদৰ্শন নিৰীশ্বৰবাদী। কিন্তু যোগ দৰ্শনে আন আত্মাৰ পৰা পৃথক সৰ্বোচ্চ আত্মা হিচাপে ঈশ্বৰক বিশ্বাস কৰে। সেইকাৰণে, ইয়াক স্ব-ঈশ্বৰ সাংখ্যা বোলা হয় আৰু আনহাতে, সাংখ্যদৰ্শনক নিৰীশ্বৰ সাংখ্য বোলা হয়।

যোগদৰ্শনৰ সংজ্ঞা চিত্তৰ পৰিবৰ্ত্তনৰ নিবৃত্তি হিচাপে নিৰূপন কৰা হয়। চিত্তৰ অৰ্থ হৈছে সাংখ্যৰ তিনি আভ্যন্তৰীণ অংগ- বুদ্ধি (Buddhi) অহংকাৰ (ahankara) আৰু মন (manas)। চিত্ত হৈছে প্ৰকৃতি প্ৰথম উৎপাদন য'ত সত্তই ৰজ আৰু তম গুণক দমন কৰি ৰাখে। চিত্ত মুখ্যতঃ অচেতন। কিন্তু আত্মা বা পুৰুষৰ সান্নিধ্যত থকাৰ হেতু চিত্তৰ প্ৰকাশ শক্তিৰে আত্মাৰ চৈতন্য প্ৰতিফলন কৰি দৃশ্যতঃ চেতন আৰু বুদ্ধিসম্পন্ন ৰূপে দেখা দিয়ে। চিত্ত অন্তৰেন্দ্ৰিয় মনৰ পৰা পৃথক। কিন্তু চিত্তই যেতিয়া মনৰ মাধ্যমেৰে এটা বস্তুৰ লগত সংযুক্ত হয়, তেতিয়া ই সেই বস্তুটোৰ আকাৰ লয়। এই 'আকাৰ' (form) ক কোৱা হয় 'বৃত্তি' (Vritti) নাইবা বিকাৰ। পুৰুষ বা আত্মা শুদ্ধ, চৈতন্য আৰু প্ৰকৃতিৰ সীমাবদ্ধতাৰ পৰা ই মুক্ত। আত্মাৰ কোনো বিকাৰ বা পৰিবৰ্তন নঘটে। তথাপি চিত্তৰ পৰিবৰ্তনশীল প্ৰক্ৰিয়া আৰু অৱস্থাসমূহত প্ৰতিফলিত হোৱাৰ কাৰণে মনত হয় যে চিত্ত বা মনৰ পৰিবৰ্তনবোৰ যেন আত্মাৰে ই হৈছে। সেইকাৰণে চিত্ত হৈছে আত্মাৰ প্ৰকাশৰ বাবে স্বাভাৱিক বস্তুবিষয়ক মাধ্যম।

যোগদৰ্শনৰ মতে চিত্তৰ পৰিবৰ্তন পাঁচ প্ৰকাৰৰ প্ৰমান বা যথাৰ্থ জ্ঞান (true cognition); বিপৰ্য্যয় বা ভ্ৰান্ত জ্ঞান (False cognition) ; বিকল্প বা কেৱল মৌখিক জ্ঞান (verbal cognition); নিদ্ৰা(sleep) আৰু স্মৃতি (Memory)। যোগৰ অৰ্থ হৈছে চিত্তৰ পৰিবৰ্ত্তনৰ সম্পূৰ্ণ নিৰোধ (চিত্ত- বৃত্তি-নিৰোধ)

চিত্তৰ পৰিবৰ্তনৰ সৈতে নিজকে একে বুলি ভৰাটোৱেই হৈছে আত্মাৰ বন্ধনৰ কাৰণ আৰু সেইকাৰণে মোক্ষ বা মুক্তিৰ অৰ্থ পুৰুষ আৰু প্ৰকৃতিৰ মাজৰ প্ৰভেদৰ জ্ঞানৰ জৰিয়তে এই ভ্ৰান্ত চিনাক্তকৰণৰ অন্ত আৰু ইয়াক লাভ কৰিব পৰা যায় চিত্তৰ পৰিবৰ্তনৰ সম্পূৰ্ণ নিৰোধৰ দ্বাৰা। ইয়েই হৈছে যোগৰ মূল লক্ষ্য বা উদ্দেশ্য।

যোগ দৰ্শনত পাঁচপ্ৰকাৰৰ ক্লেশ বা যাতনাৰ উল্লেখ আছে। যেনেঃ অবিদ্যা বা ভ্ৰান্তজ্ঞান, অস্মিতা, ৰাগ, দ্বেষ আৰু অভিনিবেশ, যি হৈছে সকলো জীৱৰ মৃত্যুৰ প্ৰবৃত্ত্যাত্মক আৰু স্বাভাৱিক শংকা। এই ক্লেশ বা যাতনাৰ পৰা হাত সাৰিবলৈ চিত্তক দমন কৰিবই লাগিব। চিত্ত বা মনৰ মোহ মুক্তি আৰু শুদ্ধিৰ কাৰণে যোগদৰ্শনে অষ্টমাৰ্গ বা আঠোটি অনুশাসন অভ্যাস কৰিবলৈ পৰামৰ্শ দিছে। সেয়া হ'ল- য়ম (Restraint), নিয়ম (Culture), আসন (Posture), প্ৰাণায়ম (Breath

Contral), প্ৰত্যাহাৰ (Withdrawal of the senses) ধাৰণা (Attention, ধ্যান(Meditation) আৰু সমাধি (Concentration) । যোগ অভ্যাসৰ চৰম স্তৰেই সমাধি। এই স্তৰত মনটো ধ্যানৰ বিষয়ত বিলীন হোৱাৰ ফলত ব্যক্তিগত মনটো হেৰাই যায়। জীৱনৰ নিজা অস্তিত্ব সম্পৰ্কে জ্ঞান নাথাকে। এই যোগাংগ সমূহ চিত্ত বা মনৰ পৰিবৰ্তনৰ সম্পূৰ্ণ নিৰোধ কৰিবলৈ কেতবোৰ উপায়, যি হৈছে যোগ দৰ্শনৰ মূখ্য লক্ষ্য।

ন্যায়-দৰ্শনঃ ন্যায়দৰ্শনৰ প্ৰতিষ্ঠাপক মহৰ্ষি গৌতম, যাক অক্ষপাদ বুলিও জনা যায়। এই দৰ্শন তৰ্কীয় ভিত্তিৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত এক বস্তুবাদী বা বাস্তৱবাদী (realistic) দৰ্শন। ভাৰতীয় দৰ্শনৰ অন্তৰ্গত এই দাৰ্শনিক সম্প্ৰদায় মূল গ্ৰন্থ ন্যায়সূত্ৰ। বৈশেষিক দৰ্শনৰ লগত ইয়াৰ সামঞ্জ্য আছে, যাক সমান তন্ত্ৰ বা সমান্তৰাল দৰ্শন বুলি কোৱা হয়। ন্যায়ই তৰ্কবিজ্ঞান আৰু জ্ঞান বিজ্ঞানৰ বিকাশ ঘটাইছে, আনহাতে, বৈশেষিক দৰ্শনে পৰাবিদ্যা আৰু তত্ত্ব বিদ্যাৰ বিকাশ ঘটাইছে।

জ্ঞান-বিজ্ঞান (Epistemology)**ঃ** জ্ঞানক ধাৰণা বা বোধ হিচাপে সংজ্ঞা দিয়া হয়। ন্যায়ৰ মতে, জ্ঞানে বিষয় আৰু বস্তু উভয়কে প্ৰকাশ কৰে, যি এটাৰ পৰা আনটো পৃথক। সেই কাৰণে, ন্যায়ক এক বাস্তৱবাদী দাৰ্শনিক সম্প্ৰদায় বোলা হয়। যথাৰ্থ জ্ঞানক ন্যায় দৰ্শনত 'প্ৰমা' বোলা হয় আৰু ইয়াক এটা বস্তুৰ সম্যক ধাৰণা (যথাৰ্থানুভৱ) হিচাপে সংজ্ঞা দিয়া হৈছে। ই সঙ্গঁতিবাদ মতবাদ (পৰাৰ্থপ্ৰামান্য)ক সমৰ্থন কৰিছে। যিহেতু যথাৰ্থ জ্ঞান 'প্ৰমা' বোলা হয়, সেয়ে, যথাৰ্থ জ্ঞান লাভৰ উপায়ক 'প্ৰমাণ' বোলা হয়। যেনেঃ প্ৰত্যক্ষ, অনুমান, উপমান আৰু শব্দ বা আপ্তবাক্য।

নৈয়ায়িকসকলৰ মতে বিষয়ৰ লগত ইন্দ্ৰিয়ৰ সংযোগৰ ফলত যি যথাৰ্থ আৰু অনিবাৰ্য্য জ্ঞানৰ উৎপত্তি হয়, সিয়েই প্ৰত্যক্ষ (Perception)। গৌতমৰ মতে, প্ৰত্যক্ষৰ দুটা স্তৰ আছে; যেনেঃ নিৰ্বিকল্পক (in-determinate) আৰু সবিকল্পক (determinate) প্ৰত্যক্ষ দুই প্ৰকাৰৰ- সাধাৰণ বা লৌকিক আৰু অসাধাৰণ বা অলৌকিক। বিষয়ৰ লগত ইন্দ্ৰিয়ৰ লৌকিক সন্নিকৰ্ষৰ ফলত উৎপত্তি হোৱা জ্ঞানক লৌকিক প্ৰত্যক্ষ বোলা হয়। আনহাতে, যেতিয়া বাহ্যিক বিষয়ৰ লগত ইন্দ্ৰিয় অলৌকিক সন্নিকৰ্ষ ঘটে তাক কোৱা হয় অলৌকিকক প্ৰত্যক্ষ। অলৌকিক প্ৰত্যক্ষত, লৌকিক প্ৰত্যক্ষৰ দৰে তেনে কোনো সাক্ষাৎ সম্বন্ধ নাথাকে। লৌকিক প্ৰত্যক্ষ আকৌ দুইপ্ৰকাৰৰ- বাহ্য আৰু মানস বা অন্তৰ। অলৌকিক প্ৰত্যক্ষ তিনি প্ৰকাৰৰ- সামান্যলক্ষণ প্ৰত্যক্ষ, জ্ঞানলক্ষণ প্ৰত্যক্ষ আৰু যোজও প্ৰত্যক্ষ।

ন্যায় দৰ্শনত অনুমানৰ সংজ্ঞা এনেধৰণেৰে দিয়া হৈছে অনুমান হৈছে একপ্ৰকাৰৰ জ্ঞান, যিয়ে আন জ্ঞানৰ সম্ভেদ দিয়ে। অৰ্থাৎ, বিষয় বা বস্তুৰ প্ৰত্যক্ষ জ্ঞানৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি অপ্ৰত্যক্ষিত বিষয়ৰ জ্ঞান লাভ কৰা প্ৰক্ৰিয়াই হৈছে অনুমান। প্ৰত্যেক অনুমানতে তিনিটা পদ থাকে- সাধ্যপদ, পক্ষপদ আৰু হেতুপদ। ন্যায় অনুমানত এইকেইটা পদক ক্ৰমে major term, minor term আৰু middle term, ৰূপে জনা যায়। অনুমান ৰ মূল ভিত্তি হৈছে সাধ্যপদ (major term) আৰু হেতুপদ (middle term) ৰ মাজৰ অনিবাৰ্য্য সম্পৰ্ক। এই অনিবাৰ্য্য সম্পৰ্কক ব্যাপ্তি (Vyapti) বোলা হয়। নৈয়ায়িকসকলে তিনি প্ৰকাৰৰ অনুমানৰ কথা উল্লেখ কৰিছে। উদ্দেশ্য অনুযায়ী

অনুমানক দুটা শ্ৰেণীত বিভক্ত কৰিছে- যেনেঃ (১) স্বাৰ্থানুমান আৰু (২) পৰাৰ্থণুমান।

কাৰণতা অনুযায়ী অনুমান তিনি প্ৰকাৰৰ-

(ক)পূৰ্ববৎ অনুমান

(খ) শেষবৎ অনুমান আৰু

(গ) সামান্যতো দৃষ্টানুমান

আকৌ, হেতুপদ আৰু সাধ্যপদৰ মাজত ব্যাপ্তি সম্বন্ধ প্ৰতিষ্ঠা কৰাৰ বিভিন্ন পদ্ধতিৰ ভিত্তিত অনুমানক তিনিটা ভাগত বিভক্ত কৰিছে-

(ক) কেৱললান্বয়ী অনুমান

(খ) কেৱল ব্যতিৰেকী অনুমান আৰু

(গ) অন্বয় ব্যতিৰেকী অনুমান

বৈশেষিক দৰ্শনঃ 'বৈশেষিক সূত্ৰ'ৰ ৰচক মহান ঋষি কনাদ্ নাইবা উলুক্য হৈছে বৈশেষিক দৰ্শনৰ প্ৰতিষ্ঠাতা। এই দৰ্শন ন্যায়দৰ্শনৰ লগত সম্পৰ্কযুক্ত। প্ৰশস্তপাদৰ 'পদাৰ্থধৰ্মস্বগ্ৰহ হৈছে বৈশেষিক সূত্ৰৰ ওপৰত এক ভাষ্য। 'বৈশেষিক' শব্দটো 'বিশেষ' শব্দৰ পৰা আহিছে, যাৰ অৰ্থ ' বিশেষকৈ' নাইবা 'প্ৰভেদ'। বৈশেষিকই ইন্দ্ৰিয়জ বস্তু আৰু ব্যক্তিগত আত্মাৰ বহুত্ব আৰু পাৰ্থক্যৰ ওপৰত অধিক জোৰ দিছে। সেইকাৰণে, বৈশেষিক দৰ্শনে বহুত্ববাদী বাস্তৱবাদক সমৰ্থন কৰিছে।

ন্যায় আৰু বৈশেষিক দুয়ো মিলিত দাৰ্শনিক সম্প্ৰদায়। কিন্তু, ন্যায়ৰ দৰে বৈশেষিক দৰ্শনে চাৰি প্ৰকাৰৰ যথাৰ্থ জ্ঞানৰ উপায়ক স্বীকাৰ কৰা নাই। বৈশেষিকসকলে কেৱল দুটা প্ৰমানকহে স্বীকাৰ কৰিছে। যেনেঃ প্ৰত্যক্ষ আৰু অনুমান, আৰু শব্দ বা আপ্তবাক্য আৰু উপমানক প্ৰত্যক্ষ আৰু অনুমানলৈ ৰূপান্তৰ কৰিছে।

বৈশেষিক দৰ্শনৰ প্ৰধান কাম পদাৰ্থৰ সৈতে সম্পৰ্ক ৰখা। 'পদাৰ্থ' (Category) হৈছে জ্ঞানৰ বস্তু, যি পদৰ দ্বাৰা প্ৰকাশিত হয়। বৈশেষিকসকলে মূলত ছয়টা পদাৰ্থক বিশ্বাস কৰিছিল আৰু সাত নম্বৰ পদাৰ্থ, অৰ্থাৎ 'অভাৱ' ক পিছত ইয়াৰ লগত যুক্ত কৰিছিল। সাতটা পদাৰ্থ হৈছে দ্ৰব্য (Substance), গুণ (Quality), কৰ্ম (Action), সামান্য (Generality), বিশেষ (Particularity), সমবায় (inherence) আৰু অভাৱ (non -being)। সমগ্ৰ বৈশেষিক দৰ্শন এই পদাৰ্থসমূহৰ সবিস্তাৰ আলোচনাৰ ওপৰতেই কেন্দ্ৰিভূত হৈছে।

ন্যায়ৰ দৰে বৈশেষিক দৰ্শনেও অসৎকাৰ্য্যবাদক সমৰ্থন কৰিছে, যাৰ অৰ্থ কাৰ্য্য সৃষ্টিৰ পূৰ্বে ই তাৰ নিৰ্দ্দিষ্ট কাৰণত নিহিত হৈ নাথাকে। কাৰ্য্য হৈছে এক নতুন আৰম্ভনী।

বৈশেষিক দৰ্শনৰ মতে, বিশ্বব্ৰহ্মাণ্ডৰ সকলো সংযোজিত বস্তু গঠিত হয় ক্ষিতি বা পৃথিৱী (earth), অপ বা জল (water), তেজ (light) আৰু বায়ু (air) ৰ অনুৰ দ্বাৰা। সেয়ে বৈশেষিকসকলৰ সৃষ্টি সম্বন্ধীয় মতবাদক পৰমানুবাদ, (atomism) বুলি কোৱা হয়।

মীমাংসা দৰ্শন ঃ জৈমিনী নাইবা যামিনী হৈছে ভাৰতীয় দৰ্শনৰ অন্তৰ্গত মীমাংসা দৰ্শনৰ প্ৰতিষ্ঠাতা আৰু তেওঁৰ 'মীমাংসা সূত্ৰ' হৈছে এই দৰ্শন মূল গ্ৰন্থ। 'মীমাংসা' শব্দৰ আক্ষৰিক অৰ্থ "অনুচিন্তন আৰু বিচাৰমূলক পৰীক্ষণেৰে কোনো সমস্যাৰ সমাধান।" মীমাংসা আৰু বেদান্ত দৰ্শন মিলিত

সম্প্ৰদায়। এই দুয়ো দৰ্শন বেদৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত। মীমাংসা দৰ্শন বেদৰ আদি খণ্ডৰ লগত জড়িত; অৰ্থাৎ, যন্ত্ৰ আৰু ব্ৰাহ্মণ, যাক কোৱা হয় কৰ্মকাণ্ড। সেয়ে মীমাংসা দৰ্শনক পূৰ্ব-মীমাংসা আৰু কৰ্মমীমাংসা নামেৰেও জনা যায়। আনহাতে, বেদান্ত দৰ্শন বেদৰ অন্তিমখণ্ডৰ সৈতে জড়িত, অৰ্থাৎ ঔপনিষদ সমূহৰ সৈতে, যাক জ্ঞানকাণজ বোলা হয় আৰু সেইকাৰণে, বেদান্তক কোৱা হয় উত্তৰ-মীমাংসা। মীমাংসা ধৰ্মৰ লগত আৰু বেদান্ত ব্ৰহ্মৰ লগত জড়িত আৰু সেয়া মীমাংসাক ধৰ্ম-সীমাংসা আৰু বেদান্তক ব্ৰহ্মমীমাংসা বুলিও কোৱা হয়। মীমাংসা দৰ্শন মুখ্যত বেদৰ ধৰ্মীয় ৰীতি-নীতি আৰু বেদৰ ব্যাখ্যাৰ নিয়মাৱলীৰ বিষয়ে বৈদিক আজ্ঞা নাইবা আদেশৰ লগত জড়িত।

প্ৰভাকৰ আৰু কুমাৰীল ভট্টৰ দ্বাৰা প্ৰতিষ্ঠিত মীমাংসা দৰ্শনৰ দুটা প্ৰধান সম্প্ৰদায়, আছে। তেওঁলোক দুয়ো জৈমিনীৰ মীমাংসাসূত্ৰৰ প্ৰধান ভাষ্যকাৰ।

জ্ঞান-বিজ্ঞান সম্বন্ধীয় মতামতঃ

প্ৰভাকৰৰ মতে, যথাৰ্থ জ্ঞান হৈছে অনুভূতি । কুমাৰীল ভট্টই যথাৰ্থ জ্ঞানৰ সংজ্ঞা এটা বস্তুৰ বেধ হিচাপে দেখুওৱাইছে, যি দোষৰ পৰা মুক্ত কাৰণৰ দ্বাৰা উৎপাদিত হয় আৰু যি আন জ্ঞানৰ দ্বাৰা বাধাপ্ৰাপ্ত নহয়। মীমাংসা দৰ্শনে স্বতঃ প্ৰামাণ্যবাদ মতবাদ (self-evidence theory) ক সমৰ্থন কৰিছে, যাৰ অৰ্থ সকলো জ্ঞান স্বতঃ সিদ্ধ ভাৱে বৈধ। ই আন জ্ঞানৰ দ্বাৰা প্ৰমাণিত নহয়। সেইকাৰণে, ইয়াক ন্যায় দৰ্শনৰ দ্বাৰা সমৰ্থিত পৰত প্ৰামাণ্যবাদৰ দ্বাৰা বিৰোধিতা কৰা হৈছে। প্ৰভাকৰ আৰু কুমাৰীল, দুয়োজনৰ বাবে, জ্ঞান নিজে এক প্ৰমাণ নাইবা জ্ঞানৰ উপায়. জৈমিনীৰ বাবে, তিনি প্ৰকাৰৰ প্ৰমাণ আছে প্ৰত্যক্ষ, অনুমান আৰু শব্দ বা আপ্তবাক্য। কিন্তু প্ৰভাকৰে পাঁচ প্ৰকাৰৰ প্ৰমাণক মানি লৈছে। সেয়া হ'ল প্ৰত্যক্ষ (perception) , অনুমান (inference), শব্দ বা আপ্তবাক্য (testimony), উপমান (comparision) আৰু অৰ্থাপত্তি (postulation)। কুমাৰিল ভট্টই আন এটা প্ৰমাণকো স্বীকাৰ কৰিছে। সেয়া হৈছে অনুপলব্ধি (non-perception)।

পৰাবিজ্ঞান সম্বন্ধীয় মতামতঃ মীমাংসা দৰ্শন বহুত্ববাদী বাস্তৱবাদ (Pluralistic Realism)। ই বাহ্যিক জগতৰ সত্যতা, ব্যক্তিগত আত্মা বা মনৰ বহুত্ব, আৰু অগনণ পৰমাণুক বিশ্বাস কৰে। (কিন্তু কুমাৰিলই কয় যে সকলো মীমাংসকেই পৰমাণুক বিশ্বাস নকৰে।) মীমাংসা দৰ্শনে কৰ্মবাদ আৰু স্বৰ্গ-নৰকক বিশ্বাস কৰে। ই বহুতো দেব-দেৱীকো বিশ্বাস কৰে, যিসকলক বলি-বিধানৰ জৰিয়তে পূজা-পাতল কৰা হয়। কিন্তু এই দৰ্শনে এই জগতৰ সৃষ্টি কৰ্ত্তা, ৰক্ষাকৰ্ত্তা আৰু সংহাৰকৰ্ত্তা ৰূপে এজন ঈশ্বৰৰ বিশ্বাসক নুই কৰিছে। জগতখন যেনে, সদায় তেনেই থাকে। জগতক সৃষ্টি কৰাও হোৱা নাই, ধ্বংসও কৰিব নোৱাৰি। কৰ্মবাদ এক স্বশাসিত প্ৰাকৃতিক নিয়ম, যিয়ে জগতখনক শাসন কৰে। সেয়ে, মীমাংসাই নিৰীশ্বৱাদক সমৰ্থন কৰে। মীমাংসকসকলৰ মতে, বেদ হৈছে শাশ্বত আৰু অসান্ত। কিন্তু ঈশ্বৰ বেদৰ কৰ্ত্তা নহয়। বেদসমূহ স্বয়ং অস্তিত্বশীল।

বেদান্ত দৰ্শন ঃ

বাদৰায়নৰ 'ব্ৰহ্মসূত্ৰ' হৈছে বেদান্ত দৰ্শনৰ মূলগ্ৰন্থ, যিয়ে ঔপনিষদিক বাণীসমূহক শ্ৰেণীবদ্ধ কৰে। 'বেদান্ত' শব্দৰ অৰ্থ হৈছে 'বেদৰ অন্ত'। উপনিষদসমূহ বেদৰ অন্ত। সেই কাৰণে বেদান্ত দৰ্শন উপনিষদসমূহৰ পৰাই উদ্ভৱ হৈছে। যিহেতু বেদান্ত দৰ্শন বেদৰ শেষখণ্ডৰ অৰ্থাৎ, জ্ঞানকাণ্ডৰ সৈতে, সম্পৰ্কযুক্ত, সেয়ে ইয়াক উত্তৰমীমাংসা নাইবা জ্ঞানসীমাংসা বুলিও কোৱা হয়। উপনিষদসমূহ বেদৰ সমাপ্তিৰ অংশ হোৱাৰোপৰি, বেদৰ সাৰমৰ্মত্ত। উপনিষদ, ব্ৰহ্মসূত্ৰ আৰু গীতাক প্ৰস্থানত্ৰয় (Prasthanatraya) বোলা হয় আৰু এই তিনি হৈছে বেদান্ত দৰ্শনৰ মৌলিক কৰ্ম।

যদিও বাদ্ৰায়ণৰ 'ব্ৰহ্মসূত্ৰ' বেদান্ত দৰ্শনৰ মূল গ্ৰন্থ, তথাপি পিছত বহুতো লেখকে সূত্ৰসমূহৰ ওপৰত টীকা ব্যাখ্যা কৰিছে। সেই টীকাকাৰসকলৰ মাজত শংকৰাচাৰ্য্য আৰু ৰামানুজ অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ।

শংকৰৰ বেদান্ত দৰ্শনক অদ্বৈত বেদান্ত দৰ্শন বোলা হয়। তেওঁৰ মতে আত্মা হ'ল "নিৰ্বিশেষ চিৎ মাত্ৰম"- দেহ আৰু মন ধ্বংস হ'লেও আত্মা অবিকৃত হৈয়ে থাকে। প্ৰকৃত সত্ত্বা বা অস্তিত্ত্বা আৰু চৈতন্য একেলগে অৱস্থান কৰে। আত্মা আনন্দ স্বৰূপ। শংকৰাচাৰ্য্যৰ মতে আত্ম সত্য, সৰ্বব্যাপী, স্বয়ংসিদ্ধ, নিৰ্বিশেষ, ভেদৰহিত, অসীম আৰু নিজ মহিমাত প্ৰতিষ্ঠিত। তেওঁৰ মতে ব্ৰহ্ম আৰু আত্মা অভিন্ন। ব্ৰহ্মক সচ্চিদানন্দ বুলি কোৱা হয়। সৎ, চিৎ আৰু আনন্দ ব্ৰহ্মৰ স্বৰূপ। জগতখন অৱাস্তৱ। ই কেৱল এক অৱভাসহে আৰু এই অৱভাস হৈছে মায়াৰ সৃষ্টি। যদিও আত্মা আৰু ব্ৰহ্ম একে, তথাপি অজ্ঞনতাবশত ব্যক্তি আত্মাই নিজকে ব্ৰহ্মৰ পৰা পৃথক জ্ঞান কৰে আৰু ব্ৰহ্মক জগত ৰূপে ভ্ৰান্ত ধাৰণা গঠন কৰে। যেতিয়া ব্যক্তিগত আত্মা আৰু ব্ৰহ্মৰ অভিন্ন ঐক্য সন্দৰ্ভত সম্যক জ্ঞানৰ উদয় হয়, লগে লগে অবিদ্যা নাশ হয় আৰু সেয়াই হৈছে মোক্ষ বা মুক্তি।

ৰামানুজৰ বেদান্তক বিশিষ্টাদ্বৈতবাদ নামেৰে জনা যায়। ৰামানুজৰ মতেও ব্ৰহ্মাই একমাত্ৰ সত্য, অদ্বিতীয় আৰু ভেদৰহিত, কিন্তু ইয়াৰ অন্তৰ্ভুত পাৰ্থক্য আছে। ব্ৰহ্মৰ দুটা আভ্যন্তৰীণ অংশ আছে চিৎ আৰু অচিৎ। ব্যক্তিগত আত্ম (জীৱ) চিৎৰ পৰা বিকশিত হয় আৰু জগতৰ বিকাশ হয় অচিৎৰ পৰা। ৰামানুজে তিনিটা বস্তু স্বীকাৰ কৰে, যি চৰম আৰু বাস্তৱ (তত্ত্ব-ত্ৰয়। সেয়া হৈছে ঈশ্বৰ, আত্মা আৰু দ্ৰব্য। যদিও এই তিনিওটা সমানে সত্য বা বাস্তৱ কিন্তু তথাপিও শেষৰ দুটা ঈশ্বৰৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ শীল। ৰামানুজৰ বাবে ব্ৰহ্ম একজৈৰিক একতা, এক পৰিচিতি, যি ভিন্নতাৰ গুণেৰে পূৰ্ণ। সেই বাবে, তেওঁৰ মতবাদক বিশিষ্টদ্বৈতবাদ (monism) বোলা হয়। তেওঁৰ মতে, ঈশ্বৰ গুণবিহীন নহয়, দ্ৰব্য আৰু আত্মা তেওঁৰ গুণ। ঈশ্বৰ জগতৰ উপাদান কাৰণ আৰু নিমিত্ত কাৰণ উভয়েই। তেওঁ সকলো ভাল গুণ যেনেঃ অস্তিত্ব, জ্ঞান আৰু পৰম সুখ; সত্য, শ্ৰেয়, আৰু সুন্দৰ; প্ৰেম আৰু শক্তি আদিৰে সমৃদ্ধ। জীৱৰ বন্ধনৰ কাৰণ অবিদ্যা আৰু কৰ্ম। মোক লাভ কৰিবলৈ জীৱই তেওঁলোকৰ কৰ্মৰ দ্বাৰা সৃষ্ট প্ৰতিবন্ধকসমূহ নাইকীয়া কৰিব লাগিব। কৰ্ম জ্ঞান আৰু ভক্তি বা উপাসনাৰ মাধ্যমেৰে মোক্ষ লাভ কৰিব পৰা যায়।

৪.৪ নাস্তিক সম্প্ৰদায়সমূহ

ভাৰতীয় দৰ্শনৰ অন্তৰ্গত যিসকল দাৰ্শনিক সম্প্ৰদায়ে বেদ অভ্ৰান্ত আৰু একমাত্ৰ প্ৰামাণ্য গ্ৰন্থ হিচাপে গ্ৰহণ নকৰে, তাক নাস্তিকদৰ্শন বোলা হয়। চাৰ্বাক, জৈন আৰু বৌদ্ধ এই তিনিওটা ভাৰতীয় দৰ্শনৰ নাস্তিক দাৰ্শনিক সম্প্ৰদায়। এতিয়া এই সম্প্ৰদায়কেইটাৰ দাৰ্শনিক ধাৰণাসমূহৰ বিষয়ে চমুকৈ আলোচনা কৰোঁহক।

চাৰ্বাকদৰ্শনঃ চাৰ্বাক দৰ্শন হৈছে ভাৰতীয় দৰ্শনৰ নাস্তিক বা অবৈদিক দাৰ্শনিক সম্প্ৰদায় সমূহৰ মাজৰ এক দাৰ্শনিক সম্প্ৰদায়। এই দৰ্শনৰ প্ৰতিষ্ঠাতাৰ সন্দৰ্ভত বিভিন্ন মতামত থকা দেখা যায়। কোনো কোনোৱে কয় যে এসময়ত 'চাৰ্বাক' নামৰ এজন, ঋষি আছিল আৰু তেওঁৰ নামানুসাৰেই এই দৰ্শনৰ নাম চাৰ্বাক দৰ্শন হৈছে। আন কিছুমানৰ মতে, বাচস্পতি, যি ঈশ্বৰৰ গুৰু, তেঁৱেই এই দৰ্শন প্ৰৱৰ্ত্তন কৰিছে। চাৰ্বাকদৰ্শনকলোকায়ত দৰ্শন বুলিও কোৱা হয়, যাৰ অৰ্থ সাধাৰণ লোকৰ মতামত, কাৰণ এই দৰ্শন সৰ্ব-সাধাৰণ লোকৰ মাজত সৰ্বপ্ৰিয় আছিল। চাৰ্বাকসকলৰ দাৰ্শনিক মতবাদ 'লোক' অৰ্থাৎ সাধাৰণ মানুহৰ 'আয়ত' অৰ্থাৎ বোধগম্য বুলি এই দৰ্শনক লোকায়ত দৰ্শন নামেৰেও অভিহিত কৰা হয়।

জ্ঞানবিজ্ঞান সম্পৰ্কীয় মত ঃ চাৰ্বাক সকলৰ মতে প্ৰত্যক্ষই একমাত্ৰ প্ৰমাণ অৰ্থাৎ যথাৰ্থ জ্ঞানাৰ্জনৰ একমাত্ৰ উপায়। ইন্দ্ৰিয়াদিৰ দ্বাৰা পোণপটীয়া ভাৱে যি জ্ঞান লাভ কৰা যায়, তাকে প্ৰত্যক্ষ জ্ঞান বোলে। তেওঁলোকৰ মতে প্ৰত্যক্ষত পোৱা জগতখনে একমাত্ৰ সত্য। যিবোৰ বস্তুক প্ৰত্যক্ষ পাব পাৰি, সিয়েই কেৱল সত্য। যি বোৰ বস্তুক ইন্দ্ৰিয়াদিৰ দ্বাৰা পাব নোৱাৰি, সেই অসত্য বা অবাস্তৱ। চাৰ্বাকসকলে অনুমান আৰু শব্দ বা াপ্তবাক্যক যথাৰ্থ জ্ঞানাৰ্জনৰ উপায় হিচাপে প্ৰত্যাখান কৰিছে, কিয়নো অনুমান আৰু শব্দই আমাক নিশ্চিত জ্ঞান দিব নোৱাৰে।

পৰাবিজ্ঞান সম্বন্ধীয় মতামতঃ চাৰ্বাক সম্প্ৰদায়ৰ মতে দ্ৰব্যই হৈছে একমাত্ৰ সত্তা বা সত্য আৰু মনও বিবেক দ্ৰব্যৰে উৎপত্তি। দ্ৰব্য চাৰিপ্ৰকাৰৰ ক্ষিতি (earth), অপ (water), তেজ (fire) আৰু বায়ু (air) । তেওঁলোকৰ মতে এই জড় জগত এই চাৰিবিধ দ্ৰব্যৰ দ্বাৰা গঠিত। চাৰ্বাকসকলে 'ব্যোস' বা আকাশৰ অস্তিত্ব অস্বীকাৰ কৰিছে। কিয়নো ইয়াক ইন্দ্ৰিয়ৰ মাধ্যমেৰে সাক্ষাৎভাৱে পাব নোৱাৰো বা প্ৰত্যক্ষ লব্ধ নহয়। যাকে, প্ৰত্যক্ষ কৰিব নোৱাৰি, যি সত্য নহয়। সেই কাৰণে, চাৰ্বাকসকলৰ বাবে, ঈশ্বৰ, আত্মা, পৰমাত্মা, পূৰ্বজন্ম, পৰজন্ম আদিৰো অস্তিত্ব নাই। এই পাৰ্থিব জীৱনেই একমাত্ৰ জীৱন। স্বৰ্গ আৰু নৰকৰ ধাৰণাও সত্য নহয়, কাৰণ ইয়াক প্ৰত্যক্ষ কৰিব নোৱাৰি। সেইকাৰণেই, চাৰ্বাক দৰ্শনক ভাৰতীয় বস্তুবাদ বা বাস্তৱবাদ (Indian materialism) আখ্যা দিয়া হয়।

নীতিশাস্ত্ৰ সম্বন্ধীয় মতামতঃ চাৰ্বাকসকল সুখবাদী (hedonist)। 'hedone' শব্দৰ অৰ্থ সুখ (pleasure)। তেওঁলোকক সুখবাদী এইবাবেই কোৱা হয় যে, তেওঁলোকৰ মতে মানুহৰ জীৱনৰ চৰম লক্ষ্য সুখ লাভ। তেওঁলোকৰ বাবে দুখক যিমানখিনি সম্ভৱ আঁতৰাই অধিক পৰিমানৰ সুখ লাভ কৰাই মানুহৰ জীৱনৰ উদ্দেশ্য হোৱাটো উচিত। তেওঁলোকৰ নৈতিক আদৰ্শ হৈছে

'খোৱা-পিয়া আৰু স্ফুৰ্তি কৰা (eat- drink and be merry) । কিয়নো এই জীৱনেই শেষ জীৱন, ইয়াৰ পিছত আৰু কোনো পৰজন্ম নাথাকে।

জৈন দৰ্শনঃ 'জৈন' শব্দটো আহিছে 'জিন' শব্দৰ পৰা, যাৰ অৰ্থ 'বিজেতা'; অৰ্থাৎ, যিজনে সকলোধৰণৰ আৱেগ (ৰাগ-দ্বেষ), আকাংক্ষাক জয় কৰি মুক্তি লাভ কৰে। জৈনসকলে মুঠ চব্বিশজন তীৰ্থংকৰ নাইবা এই বিশ্বাসৰ প্ৰৱৰ্ত্তকক বিশ্বাস কৰিছিল জৈন মতবাদ এই চব্বিশজন তীৰ্থংকৰৰ উপদেশাৱলীৰ ওপৰতে ভিত্তি কৰি গঢ়ি উঠিছে। এই তীৰ্থংকৰসকলৰ প্ৰথমজন আছিল ঋষভ দেৱ আৰু শেষৰজন আছিল মহাবীৰ।

জৈনসকলে ঈশ্বৰক বিশ্বাস নকৰে, কিন্তু মুক্ত আত্মা বা তীৰ্থংকৰসকলক সন্মান কৰে, যিসকলে তেওঁলোকৰ নিজা প্ৰচেষ্টাত সকলো আৱেগ, অনুভূতি, আকাংক্ষাক জয় কৰি মোক্ষ লাভ কৰে।

জ্ঞান-বিজ্ঞান সম্পৰ্কীয় মতামত ঃ জৈন সকলে জ্ঞানক দুটা প্ৰধান ভাগত বিভক্ত কৰিছে- অপৰোক্ষ জ্ঞান (immediate knowledge) আৰু পৰোক্ষজ্ঞান (mediate knowledge) । অপৰোক্ষ জ্ঞানক পুনৰ তিনিটা ভাগত ভাগ কৰিছে-অৱধি, মনঃপৰ্য্যায় আৰু কেৱল। পৰোক্ষ জ্ঞান দুই প্ৰকাৰৰ -মতি আৰু সুত্ৰ। জ্ঞানক পুনৰ দুই ভাগত বিভক্ত কৰা হৈছে- প্ৰমাণ নাইবা যি যেনেকুৱা, ঠিক তেনেদৰে এটা বস্তুৰ জ্ঞান আৰু নয় নাইবা এটা বস্তুৰ নিজা সম্বন্ধত হোৱা জ্ঞান। জৈনসকলে তিনিটা প্ৰমাণক স্বীকাৰ কৰিছে। যেনেঃ প্ৰত্যক্ষ, অনুমান আৰু শব্দ বা আপ্তবাক্য। জৈনদৰ্শনৰ মতে, প্ৰত্যেক বস্তুৰে অসংখ্য গুণ আছে আৰু আমি অৰ্থাৎ সৰ্বসাধাৰণ মানুহে সেইবোৰ গুণৰ কেৱল কিছুমান গুণহে জানিব পাৰে। কেৱল সৰ্বজ্ঞসকলেহে সকলো গুণৰে সৈতে এটা বস্তুৰ অপৰোক্ষ জ্ঞান পাব পাৰে কেৱল জ্ঞানৰ জৰিয়তে । মানুহৰ জ্ঞান আপেক্ষিক আৰু সীমিত আৰু সেয়ে আমাৰ সকলো অৱধাৰণা আপেক্ষিক আৰু সীমিত আৰু সেয়ে আমাৰ সকলো অৱধাৰণা 'স্যাদ' নাইবা 'হ'ব পাৰে' বুলি গণ্য কৰিব লাগে। জৈনসকলৰ জ্ঞানবিজ্ঞান সম্পৰ্কীয় আৰু তৰ্কবিজ্ঞান সম্পৰ্কীয় মতামতক স্যাদবাদ (Syadvada) বোলা হয়। তেওঁলোকৰ পৰাবিজ্ঞান সম্বন্ধীয় ধাৰণা, অৰ্থাৎ, সত্তা বা সত্যৰ অসংখ্য গুণ বা লক্ষণ থাকে কাৰনে অনেকান্তবাদ বোলা হয়। অনেকান্তবাদ আৰু স্যাদবাদ একেটা সত্তা বা সত্যৰ দুটা ভিন্ন দিশ মাথোন।

পৰাবিদ্যাসম্বন্ধীয় মতামত ঃ জৈনসকলে জগতৰ সত্যতাক বিশ্বাস কৰে আৰু পোষণ কৰে যে জগতখন দুই ধৰণৰ সত্তাৰে গঠিত। যেনেঃ জীৱ আৰু অজীৱ। জীৱৰ জীৱন আৰু চৈতন্য আছে। আনহাতে, অজীৱৰ জীৱন ও চৈতন্যৰহিত। জগতত বহুতো জীৱ আছে আৰু ইয়াক মুক্ত (Liberate) আৰু বদ্ধ (in bondage) -এই দুই শ্ৰেণীত ভাগ কৰা হৈছে। আনহাতে, অজীৱক পাঁচ ভাগত বিভক্ত কৰা হৈছে। যেনেঃ পুদ্গল (matter) কাল(time), আকাশ (space), ধৰ্ম (motion) আৰু অধৰ্ম (rest)।

চাৰ্বাকৰ বাহিৰে ভাৰতীয় দৰ্শনৰ আন সকলোবোৰ দাৰ্শনিক সম্প্ৰদায়ৰ দৰে জৈন দৰ্শনেও মোক্ষ বা মুক্তিক জীৱনৰ সৰ্বোচ্চ আদৰ্শ ৰূপে গ্ৰহণ কৰিছে। জৈনৰ মতে, আত্মাৰ বন্ধন হয় শৰীৰ নাইবা দ্ৰব্যৰ লগত হোৱা ইয়াৰ সংযোগৰ পৰা। অবিদ্যাৰ হেতু আত্মা দ্ৰব্যৰ সৈতে সংযোজিত হৈ

পৰে আৰু এনেদৰেই পার্থিৰ দুখ-কষ্ট ভোগ কৰে। অৱশ্যে, সম্যক জ্ঞানৰ দ্বাৰা এই অবিদ্যা দূৰ কৰিব পৰা যায়। সেইবাবে, সম্যক জ্ঞানেই হৈছে মোক্ষৰ কাৰণ। এই সম্যক জ্ঞানৰ উদয় হয় তীর্থংকৰসকলৰ শিক্ষনৰ ওপৰত থকা বিশ্বাসৰ দ্বাৰা। সেয়েহে, সম্যক জ্ঞান (right knowledge), সম্যক বিশ্বাস (right faith) আৰু সম্যক ব্যৱহাৰ (right conduct) য়ে একেলগে মোক্ষৰ পথ নির্মাণ কৰে। এই কেইটা হৈছে জৈন দর্শনৰ 'তিনি ৰত্ন' (Triratna)।

বৌদ্ধ দর্শন ঃ বৌদ্ধ দর্শন হৈছে ভাৰতীয় দর্শনৰ নাস্তিক সম্প্রদায়সমূহৰ এটা। গৌতম বুদ্ধ এই দর্শনৰ প্রতিষ্ঠাতা। বুদ্ধ প্রকৃতার্থত আছিল এজন নৈতিক গুৰু আৰু সংস্কাৰক। ৰোগ ব্যাধি, বার্ধক্য আৰু মৃত্যুৰ দৃশ্যত পোৱা দুখেৰে গৌতম বুদ্ধ বা সিদ্ধার্থ ভাঙি পৰিছিল। তেওঁ দুখ-যন্ত্রনাৰ পৰা উপশমৰ উপায় বিচাৰি জগতক পৰিত্যাগ কৰিছিল। এনেদৰেই বহুবছৰ ধ্যানৰ ফলত তেওঁ ইয়াৰ কাৰণ আৱিষ্কাৰ কৰিছিল আৰু লগতে ইয়াৰ পৰা পৰিত্রাণৰ উপায়ো বিচাৰি পাইছিল। এনেদৰেই তেওঁ এদিন জ্ঞানৰ পোহৰেৰে উদ্ভাসিত হৈ উঠিছিল আৰু বুদ্ধ নামেৰে জ্ঞাত হৈ পৰিছিল। বুদ্ধৰ বাণী বা শিক্ষাসমূহ প্রয়োগবাদী আছিল। তেওঁ তাত্বিক ধাৰণাবোৰৰ আলোচনাৰ ওপৰত অকনো গুৰুত্ব দিয়া নাছিল , কিয়নো সেইবোৰৰ কোনো ব্যৱহাৰিক প্রয়োজনীয়তা নাথাকে। ইয়াৰ পৰিবর্ত্তে, বুদ্ধই মানুহক দুখ, দুখৰ কাৰণ, ইয়াৰ নিৰোধ আৰু নিৰোধৰ উপায় ইত্যাদি গুৰুত্বপূর্ণ প্রশ্নৰ ওপৰতহে জ্ঞানোদীপ্ত কৰিবলৈ প্রয়াস কৰিছিল। বুদ্ধদেৱে আগবঢ়োৱা এই প্রশ্নসমূহৰ যি উত্তৰ, সেইবোৰক বৌদ্ধদর্শনৰ চাৰি আর্য্য সত্য (চত্বাৰি আর্য্যসত্যানি) ৰূপে জনা যায়। সেয়া হৈছে- (১) দুখ আছে (There is suffering) (২) দুখৰ কাৰণ আছে (There is a cause of suffering) (৩) দুখ নিৰোধ (There is a cessation of suffering) (৪) দুখ নিৰোধ মার্গ (There is a way to cessation of sufferings)

১ ম আর্য্যসত্য হৈছে যে জীৱনত দুখ আৰু অর্থাৎ মানুহ সমগ্র জীৱন আৰু জগত দুখেৰে ভৰপুৰ। জন্ম দুখপূর্ণ, ব্যাধি দুখপূর্ণ, বার্ধক্য দুখপূর্ণ, মৃত্যু দুখপূর্ণ। তাৰোপৰি, প্রিয়জনৰ বিচ্ছেদত দুখ, অপ্রিয়জনৰ সংযোগত দুখ, আকাংক্ষাত দুখ, হতাশাত দুখ, উৎকণ্ঠাত দুখ সমগ্র জগত এনেবোৰ দুখৰ এক বিৰাট অগ্নিকুণ্ড। কোনো মানুহ এই দুখৰ পৰা পলাব নোৱাৰে।

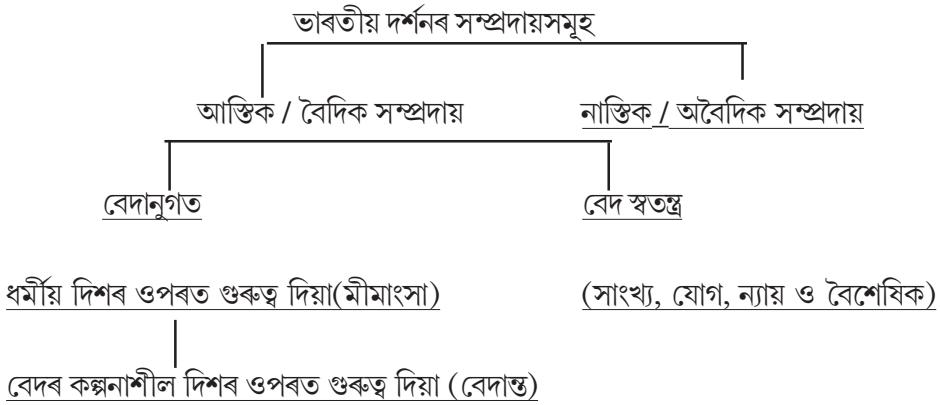
২য় আর্য্যসত্যটো কার্য্যকাৰণ সম্বন্ধৰ লগত জড়িত। প্রত্যেক ঘটনাৰে একোটা নির্দৃষ্ট কাৰণ থাকে। এই জগতৰ সকলো বস্তু বা ঘটনা চর্তসাপেক্ষ, আপেক্ষিক আৰু সীমাবদ্ধ, বিনা কাৰণত জগতত কোনো ঘটনাই সংঘটিত নহয়। দুখ যিহেতু এক জাগতিক ঘটনা। গতিকে দুখৰো কাৰণ আছে। জীৱনৰ দুখ-যন্ত্রণাৰ উৎপত্তিক বুদ্ধদেৱে তেওঁৰ 'প্রতীত্য সমূৎপাদবাদ' (Dependent Origination) মতবাদেৰে ব্যাখ্যা কৰিছে। এই মতবাদৰ অর্থ এয়ে যে কোনো ঘটনা চর্তবিহীন নহয়।। অর্থাৎ জগতৰ প্রত্যেক ঘটনা একোটা নির্দৃষ্ট কাৰণৰ ওপৰত নির্ভৰশীল, আকস্মিকভাৱে একোৱেই নঘটে। বুদ্ধৰ মতে দুখৰ এক কাৰণতাৰ শিকলি আছে আৰু ই বাৰটা অংশবিশিষ্ট। সেয়ে ইয়াক বৌদ্ধদর্শনত দাদ্বশ-নিদান নাইবা ভৱচক্র বোলা হয়। এই আঠোটা অংগ হৈছে ক্রমে- ১। জৰা-মৰণাদি (Old age and death) ২। জাতি বা জন্ম (Birth) ৩। ভৱ (will to be born) ৪। উপাদান (mental dinging to the object) ৫। তৃষ্ণা (desire for objects)৬। বেদনা

(sense-experience) ৭। স্পৰ্শ (Sense object contact) ৮। ষড়ায়ন (the six sense orgens) ৯। নাম-ৰূপ (mind-body) ১০। বিজ্ঞান (Consciousness) ১১। সংস্কাৰ (impressious of past experience) আৰু ১২। অবিদ্যা (ignonance)। বুদ্ধদেৱৰ মতে অবিদ্যা-ই হৈছে দুখৰ মূল কাৰণ।

বুদ্ধৰ ৩য় আৰ্য্যসত্যটো হৈছে দুখ বিৰোধ যদি অবিদ্যাক নাইকীয়া কৰিব পৰা যায়, তেন্তে দুখৰো সমাপ্তি হ'ব। গতিকে, দুখৰ যে কেৱল কাৰণ আছে, তেনে নহয়; সেই দুখৰ নিবৃত্তিও আছে। দুখৰ নিবৃত্তিয়ে, মোক্ষৰ পিনে আগুৱাই নিয়ে, যাক বৌদ্ধদৰ্শনত কোৱা হয় নিৰ্বাণ।

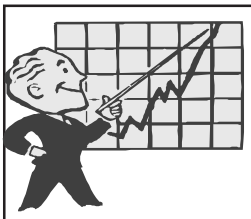
বুদ্ধদেৱৰ মতে ৪র্থ আৰ্য্যসত্যটো হৈছে নৈতিক আৰু পা�ৰমার্থিক মার্গ, যাৰ অনুসৰণৰ দ্বাৰা দুখ যন্ত্ৰণা নাইকীয়া কৰিব পাৰি আৰু ফলস্বৰূপে নির্বান লাভ কৰিব পৰা যায়। এই মার্গ আঠোতা অঙ্গঁৰে গঠিত। সেয়ে ইয়াক অষ্টাংগিক মার্গ (eight-fold path) বোলা হয়। সেয়া হৈছে সম্যক দৃষ্টি (Right vision); সম্যক সংকল্প (Right resolve); সম্যক বাক্ (Right speech); সম্যক কর্মান্ত (Right conduct); সম্যক অজীৱ (Right livelyhood) সম্যক ব্যায়াম (Right effort) ; সম্যক স্মৃতি (Right- mindfulness) আৰু সম্যক সমাধি (Right concentration)। এই কেইটা মার্গ অনুসৰণৰ দ্বাৰা এজন লোকে নির্বাণ লাভ কৰিব পাৰে, যি মানুহৰ জীৱনৰ সর্বোচ্চ লক্ষ্য।

কিন্তু পিছলৈ বুদ্ধৰ অনুসৰণকাৰীসকলে এই দর্শনৰ দার্শনিক মতবাদসমূহৰ প্রসাৰ আৰু সম্প্রসাৰণ ঘটায়, যাৰ ফলত বৌদ্ধদর্শনৰ চাৰিটা সম্প্রদায়ৰ সৃষ্টি হয়। যেনেঃ মাধ্যমিক নাইবা শূণ্যবাদ, যোগচাৰ নাইবা বিজ্ঞানবাদ, সৌত্রান্তিক আৰু বৈভাষিক সম্প্রদায়।

ভাৰতীয় দর্শনত এই আস্তিক আৰু নাস্তিক দার্শনিক সম্প্রদায় বিভাজনৰ যথেষ্ট মূল্য আছে। এই দুয়োটা শ্রেণী (আস্তিক / নাস্তিক)ৰ নিজস্ব মতামত আৰু ধাৰণা আছে। ইয়াৰ প্রত্যেকেই ইটোৱে সিটোক সমালোচনা আৰু প্রভাৱান্বিত কৰে। তেওঁলোকৰ উমৈহতীয়া প্রভাৱে তেওঁলোকৰ চিন্তাধাৰাৰ ভেঁটি বাহুল্য কৰাৰ এক উপায় হি চাপে কাম কৰে। ভাৰতীয় দর্শনৰ বিভিন্ন শাখা বা সম্প্রদায়সমূহে এটাই আনটোক প্রভাৱান্বিত কৰাৰ দ্বাৰাই তেওঁলোকৰ নিজা নিজা পৰিসৰৰ

ভিতৰত বৰ্দ্ধিত আৰু বিকশিত হয়। মুঠতে, স্থায়ী উমৈহতীয়া সমালোচনাৰ দ্বাৰাই ভিন্ন ধৰণৰ দাৰ্শনিক চিন্তাধাৰাৰ আৱিৰ্ভাৱ ঘটিছে।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ১ ঃ সংস্কৃত কোনটো শব্দৰ পৰা 'দৰ্শন' শব্দৰ উৎপত্তি হৈছে।

.....

প্ৰশ্ন নং ২ ঃ ভাৰতীয় দৰ্শনৰ আস্তিক সম্প্ৰদায়সমূহ কি কি?

.....

প্ৰশ্ন নং ৩ ঃ শ্লিয়াৰমেকাৰৰ মতে ধৰ্মৰ সাৰসত্তা কি?

.....

প্ৰশ্ন নং ৪ ঃ সাংখ্য দৰ্শনৰ মতে দুটা চৰম সত্তা কি কি?

.....

প্ৰশ্ন নং ৫ ঃ ভাৰতীয় দৰ্শনৰ কোনটো সম্প্ৰদায়ক 'শেষবৰ সাংখ্য' বোলা হয়?

.....

প্ৰশ্ন নং ৬ ঃ কোনটো ভাৰতীয় দাৰ্শনিক সম্প্ৰদায়ৰ মতে প্ৰত্যক্ষই যথাৰ্থ জ্ঞানাৰ্জনৰ একমাত্ৰ উপায়?

.....

প্ৰশ্ন নং ৭ ঃ বৌদ্ধ দৰ্শনৰ দাৰ্শনিক সম্প্ৰদায়সমূহ কি কি?

.....

৪.৫ অধ্যায়টিৰপৰা আমি কি শিকিলোঁ

- ভাৰতীয় দৰ্শনক দুটা বহল শ্ৰেণীত বিভক্ত কৰা হৈছে- আস্তিক আৰু নাস্তিক।
- সংস্কৃত 'আস্তিক' শব্দটো মূল ধাতু 'অস্তি'ৰ পৰা নিঃসৃত হৈছে। ইয়াৰ- অৰ্থ 'আছে' বা 'অস্তিত্বশীল'। অৰ্থাৎ, যাৰ অস্তিত্ব আছে। নাস্তিক (ন + আস্তিক) শব্দটো 'অস্তিক'ৰ নঞৰ্থক।
- ভাৰতীয় দৰ্শনত আস্তিক মানে সেইবোৰ দাৰ্শনিক সম্প্ৰদায়, যিবোৰে বেদৰ অস্তিত্ব স্বীকাৰ কৰে আৰু আনহাতে, সেইবোৰ সম্প্ৰদায় নাস্তিক, যিয়ে বেদৰ অস্তিত্ব বিশ্বাস নকৰে।
- ভাৰতীয় দৰ্শনত ৬ টা আস্তিক সম্প্ৰদায় আছে- সাংখ্য, যোগ, ন্যায়, বৈশেষিক, মীমাংসা আৰু বেদান্ত। আৰু নাস্তিক সম্প্ৰদায় আছে ৩ টা চাৰ্বাক, বৌদ্ধ আৰু জৈন।
- যোগ দৰ্শন হৈছে সাংখ্য দৰ্শনৰ আদৰ্শ বোৰৰ অনুধাৱণৰ বাবে ব্যৱহাৰিক মাৰ্গ যোগ

দৰ্শনৰ মূল লক্ষ্য চিত্ত বৃত্তি নিৰোধ নাইবা চিত্ত বা মনৰ পৰিবৰ্তনৰ নিৰোধ।

- সাংখ্য দৰ্শনে পুৰুষ আৰু প্ৰকৃতিৰ তাত্ত্বিক দ্বৈতবাদ বিশ্বাস কৰে। এই দৰ্শনৰ মতে, প্ৰকৃতি (বিশ্ব)ৰ ক্ৰমবিকাশ ঘটে। এই ক্ৰমবিকাশ সম্ভৱ হয়, যেতিয়া প্ৰকৃতি পুৰুষৰ সান্নিধ্যলৈ আহে। এই ক্ৰমবিকাশ উদ্দেশ্যমুলক।
- ন্যায় দৰ্শন বৈশেষিক দৰ্শনৰ সৈতে প্ৰায় একে, যাক সমানতন্ত্ৰ বা সদৃশ দৰ্শন বোলা হয়। ন্যায় দৰ্শনে তৰ্ক বিজ্ঞান আৰু জ্ঞান বিজ্ঞানৰ বিকাশ ঘটাইছে আৰু আনহাতে বৈশেষিকই পৰাবিজ্ঞান আৰু তত্ব বিজ্ঞানৰ বিকাশ ঘটইছে।
- বৈশেষিক দৰ্শনে সাতবিধ পদাৰ্থক বিশ্বাস কৰে। সেইকেইটা হৈছে - দ্ৰব্য, গুণ, কৰ্ম, সামান্য, বিশেষ, সমবায় আৰু অভাৱ। সমগ্ৰ বৈশেষিক দৰ্শন এই পদাৰ্থসমূহ আলোচনাতেই কেন্দ্ৰীভুত হৈ আছে।
- মীমাংসা দৰ্শন মুলতঃ বেদৰ ধৰ্মীয় ৰীতি-নীতি আৰু ইয়াৰ ব্যাখ্যাৰ নিয়মাৱলীৰ বিষয়ে বৈদিক আজ্ঞা নাইবা আদেশৰ সৈতে জড়িত। কুমাৰিল ভট্ট আৰু প্ৰভাকৰৰ দ্বাৰা প্ৰতিষ্ঠিত মীমাংসা দৰ্শনৰ প্ৰধানকৈ দুটা শাখা আছে। তেওঁলোক জৈমিনীৰ 'মীমাংসা সূত্ৰ'ৰ প্ৰধান ভাষ্যকাৰ।
- যদিও বাদ্ৰায়ণৰ 'ব্ৰহ্মসূত্ৰ' বেদান্ত দৰ্শনৰ মূল গ্ৰন্থ, তথাপি পিচলৈ বহুতো লেখকে সূত্ৰসমূহৰ ওপৰত টীকা ব্যাখ্যা কৰিছে। সেই টীকাৰসকলৰ মাজত লেখত লবলগীয়া হ'ল শঙ্কৰাচাৰ্য্য আৰু ৰামানুজ।
- চাৰ্বাক দৰ্শনক ভাৰতীয় বস্তুবাদ হিচাপেও জনা যায়, কিয়নো এই দৰ্শনৰ মতে, দ্ৰব্যই এই জগতৰ একমাত্ৰ সত্তা বা সত্য। মন আৰু বিবেক এই দ্ৰব্যৰ পৰাই উৎপত্তি হৈছে। দ্ৰব্য চাৰি প্ৰকাৰৰ- ক্ষিতি, অপ, তেজ আৰু বায়ু।
- জৈনসকলে চব্বিশজন তীৰ্থংকৰক বিশ্বাস কৰে। ইয়াৰ ভিতৰত প্ৰথমজন হৈছে ঋষভদেৱ আৰু শেষৰজন তীৰ্থংকৰ মহাবীৰ।
- বুদ্ধই মানুহক দুখ, দুখৰ কাৰণ, দুখ-নিবৃত্তি আৰু দুখ নিবৃত্তিৰ উপায় আদি গুৰুত্বপূৰ্ণ প্ৰশ্নবোৰৰ ওপৰত আলোকিত কৰিবলৈ প্ৰয়াস কৰিছিল। বুদ্ধই দিয়া এই প্ৰশ্নবোৰৰ উত্তৰসমূহকে বৌদ্ধ দৰ্শনত 'চাৰি আৰ্য্যসত্য' ৰূপে জনা যায়।

৪.৬ অধিক জানিবলৈ

1) Sharma, C.D. (2003), A Critical Survey of Indian Philosophy, Motilal Banarasidass Publishers Pvt. Ltd., Delhi
2) Chatterjee, S.& Dutta, D.M. (1984), An Introduction to Indian Philosophy, Calcutta University Press, Kolkata.

3) Sinha, P.T. (1992), The Philosophical Tradition of India, Motilal Banarasidass Publishers. Pvt. Ltd. Delhi.

4) Sinha. J.N. (1998), Outlines of Indian Philosophy, New Central Book Agency (D) Ltd., Kolkata

5) Radhakrishnan, S. (1993), Indian Philosophy, Vol. I & II, Oxford University Press. New Delhi.

6) Hiriyanna, M. (2005), Qutlines of Indian Philosophy. Motilal Banarasidass Publishers. Pvt. Ltd. Delhi.

৪.৭ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

১ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ 'দৰ্শন' শব্দটো সংস্কৃত 'দৃশ' ঋতুৰ পৰা আহিছে।

২ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ সাংখ্য, যোগ, ন্যায় বৈশিষক, মীমাংসা আৰু বেদান্ত।

৩ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ চাৰ্বাক, বৌদ্ধ আৰু জৈন।

৪ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ পুৰুষ আৰু প্ৰকৃতি।

৫ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ যোগ দৰ্শন।

৬ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ পাঁচটা প্ৰমাণ।

৭ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ চাৰ্বাক দৰ্শন।

৮ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃমাধ্যমিক নাইবা শূন্যবাদ, যোগাচাৰ বা বিজ্ঞানবাদ, সৌত্ৰান্ত্ৰিক আৰু বৈভাষিক।

৪.৮ আৰ্হি প্ৰশ্ন

(ক) বস্তুধৰ্মী প্ৰশ্ন

প্ৰশ্ন নং ১ ঃ 'দৰ্শন' বুলিলে কি বুজে?

প্ৰশ্ন নং ২ ঃ ভাৰতীয় দৰ্শনত কেইটা আস্তিক সম্প্ৰদায় আছে?

প্ৰশ্ন নং ৩ ঃ ভাৰতীয় দৰ্শনত নাস্তিক সম্প্ৰদায় কেইটা আছে?

প্ৰশ্ন নং ৪ ঃ ভাৰতীয় দৰ্শনৰ সাংখ্য দৰ্শনৰ মতে জগতৰ চৰম বস্তুগত কাৰণ কি?

প্ৰশ্ন নং ৫ ঃ যোগ দৰ্শনত কিমান যোগাংগ আছে।

প্ৰশ্ন নং ৬ ঃ ঋষি গৌতমৰ মতে প্ৰত্যক্ষৰ কেইটা স্তৰ আছে?

প্ৰশ্ন নং ৭ ঃ ভাৰতীয় দৰ্শনৰ বৈশেষিক শাখাৰ প্ৰৱৰ্ত্তক কোন?

প্ৰশ্ন নং ৮ ঃ জৈমিনীৰ মীমাংসা-সূত্ৰৰ যি কোনো দুজন ভাষ্যকাৰৰ নাম লিখক?

প্ৰশ্ন নং ৯ ঃ 'প্ৰস্থানত্ৰয়' কি?

প্ৰশ্ন নং ১০ ঃ ভাৰতীয় দৰ্শনৰ কোনটো দাৰ্শনিক সম্প্ৰদায়ক লোকায়ত দৰ্শন বোলা হয়?

প্ৰশ্ন নং ১১ ঃ জৈন সকলৰ মতে প্ৰত্যক্ষ জ্ঞানৰ দুটা প্ৰকাৰৰ কি কি?

প্ৰশ্ন নং ১২ ঃ বৌদ্ধ দৰ্শনৰ মতে দুখৰ মূল কাৰণ কি?

(খ) চুটি প্ৰশ্ন (১০০-১৫০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্ৰশ্ন নং ১ ঃ ন্যায়ৰ প্ৰত্যক্ষৰ ধাৰণা

প্ৰশ্ন নং ২ ঃ চাৰ্বাক জ্ঞান বিজ্ঞান

প্ৰশ্ন নং ৩ ঃ বৌদ্ধ দৰ্শনৰ ২ য় আৰ্য্য সত্য

(গ) ৰচনাধৰ্মী প্ৰশ্ন (৩০০- ৫০০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্ৰশ্ন নং ১ ঃ ভাৰতীয় দৰ্শনৰ আস্তিক আৰু নাস্তিক সম্প্ৰদায়ৰ মাজত পাৰ্থক্য নিৰ্ণয় কৰক।

প্ৰশ্ন নং ২ ঃ বৌদ্ধ দৰ্শনৰ চাৰি আৰ্য্যসত্য ব্যাখ্যা কৰক।

*****